

مفهوم شناسی اهل بیت در قرآن و تطبیق آن با روایات تفسیری فریقین

عظیم عظیم پور مقدم^۱

چکیده

مفهوم شناسی اهل بیت و بررسی مصادیق آن در آیه ۳۳ سوره احزاب از دیرباز مورد توجه مفسران شیعه و اهل سنت بوده است. بیش از ۷۰ روایت به طرق مختلف در شأن نزول و تعیین مصداق اهل بیت در تفاسیر روایی فریقین آمده است. در این پژوهش، بررسی‌های انجام شده در مهمترین متون تفاسیر روایی شیعه و اهل سنت، نشان می‌دهد که شیعه بر این باور است اهل بیت، خمسه طیبه و امامان معصوم از فرزندان امام حسین علیه السلام هستند و در روایات اندکی شامل کسانی که در ولایت اهل بیت داخل شوند نیز می‌شود. و باور داشت اهل سنت حکایت از این دارد که اهل بیت، دارای مفهوم و مصداق گسترده است: ۱- خمسه طیبه، ۲- همسران پیامبر صلی الله علیه و آله، ۳- خمسه طیبه و همسران پیامبر صلی الله علیه و آله، ۴- خاندان علی علیه السلام، خاندان عقیل، خاندان عباس و خاندان جعفر که خاندان نسبی پیامبرند و صدقه بر آنان حرام است. در این نوشتار نتیجه نقد و بررسی دیدگاه‌های فریقین در ۱۷ تفسیر روایی نشان می‌دهد اهل بیت در آیه تطهیر که بیانگر اراده تکوینی خدا در تحقق مقام عصمت گروه خاصی است، تنها پنج نفرند؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله، علی علیه السلام، فاطمه علیه السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام که در هنگام نزول آیه حضور داشته و علی بن حسین امام پنجم تا امام دوازدهم، بر اساس تأویل با مرور زمان از مصادیق اهل بیت به شمار آمده‌اند.

واژگان کلیدی: اهل بیت، روایات تفسیری شیعه، روایات تفسیری اهل سنت، آیه تطهیر، خمسه طیبه، پنج تن آل عبا.

مقدمه

بر اساس آموزه‌های قرآنی و روایات و سیره پیامبر اعظم که در منابع و جوامع حدیثی فریقین گزارش شده است، اهل بیت علیهم‌السلام و عترت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از جایگاهی بس بزرگ برخوردار است به گونه‌ای که مرجعیت و حاکمیت دینی، جامعیت علوم احکام و آیات الهی، سبک زندگی قرآنی، تبیین اسلام ناب نبوی، امامت و پیشوایی جامعه برای دست‌یابی به سعادت دنیایی و اخروی، پیشگیری از هرگونه انحراف و کجروی در دین مبین اسلام، به واسطه فیض وجود پربرکت اهل بیت پیامبر علیهم‌السلام دست‌یافتنی است. خداوند وظیفه رهبری و هدایت امت اسلامی را پس از پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر عهده پاک‌ترین و کامل‌ترین انسان‌ها یعنی اهل بیت و عترت آن حضرت قرار داده است. پس مفهوم‌شناسی و تعیین مصداق درست اهل بیت در آیات قرآن و احادیث پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقشی بسیار اساسی در سرنوشت امت‌ها و سعادت انسان‌ها دارد. یکی از آیاتی که بیشترین روایات و دیدگاه‌های تفسیری را در تبیین مفهوم و تعیین مصداق اهل بیت، به خود اختصاص داده است، آیه تطهیر (احزاب/ ۳۳) است. در این پژوهش با مراجعه به تفاسیر مهم روایی که نوع‌چینش مطالب به ترتیب تاریخ نگارش منابع و زمان زندگی مؤلف از قدیم به جدید، شکل گرفته است، روایات مهم تفسیری آیه تطهیر استخراج و بررسی شده است و با تطبیق و مقایسه آراء تفسیری با رویکرد روایی، برخی نکات لازم برای دست‌یابی به فهم درست آیات و روایات در حوزه اهل بیت، بیان شده است.

دو پرسش مهم و اساسی در این نوشتار طرح شده است که محقق در صدد استخراج پاسخ‌های مناسب بر اساس روایات تفسیری آیه تطهیر برآمده است.

پرسش اول: بر اساس روایات تفسیری، مفهوم و مصداق درست اهل البیت در آیه تطهیر چیست؟

پرسش دوم: چرا در برخی روایات و آراء تفسیری آیه تطهیر، کسانی به غیر از خمسه طیبه، به عنوان اهل بیت معرفی شده‌اند؟

پاسخ پرسش اول: بر اساس روایات تفسیری، مفهوم و مصداق درست اهل البیت در آیه تطهیر، به خمسه طیبه که در زمان نزول آیه حضور داشتند و بر اساس تأویل، به سایر

امامان معصوم از فرزندان امام حسین علیه السلام از امام چهارم تا امام دوازدهم علیه السلام اختصاص دارد که از مقام عصمت برخوردارند و دیگران به هیچ وجه در این جایگاه حضور نخواهند داشت.

پاسخ پرسش دوم: در برخی تفاسیر روایی اهل سنت به برخی روایات غیر معتبر که از رویان ضعیفی مانند عکرمه، عروه بن زبیر و مقاتل بن سلیمان نقل شده، استناد شده است و برخی از سیاق و نوع خطاب در افعال و ضمایر آیات ۲۸ تا ۳۴ سوره احزاب استناد کرده‌اند و برخی دیگر به مفهوم اهل بیت حضرت ابراهیم در آیه ۷۳ سوره هود: «قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ»؛ «گفتند: آیا از فرمان خدا تعجب می‌کنی؟! این رحمت خدا و برکاتش بر شما خانواده است؛ چرا که او ستوده و والا است!» (ترجمه مکارم، ۱۳۷۳ ش، ص ۲۳۰)، استناد کرده و کسانی مانند همسران پیامبر یا خویشاوندان نسبی آن حضرت را مصداق اهل بیت معرفی کرده‌اند و روایات معتبر را که از ام سلمه، ابوسعید خدری، واثله بن اسقع و دیگران نقل شده و نیز آیات قرآنی و نصوص روایی مانند: آیه تبلیغ، آیه اکمال، آیه ولایت، آیه اولی الامر، حدیث غدیر، حدیث ثقلین، حدیث منزلت، حدیث سفینه را در تبیین مصداق اهل بیت، نادیده انگاشته‌اند.

پیشینه: با توجه به اهمیت اهل بیت و نقش آنان در هدایت جوامع بشری و جایگاه ویژه آیه تطهیر در تفاسیر و جوامع روایی، در موضوعاتی مانند مفهوم شناسی، مصداق یابی اهل بیت در قرآن و به ویژه در آیه تطهیر از دوران کهن تا کنون مطالب فراوانی در قالب تک نگاره‌ها و مقاله‌ها نگاشته شده است. برخی از مقالات نگارش یافته در موضوع عبارت‌اند از: «مفهوم شناسی و مصداق یابی اهل بیت علیه السلام در آیه تطهیر»، زینلی، غلامحسین؛ ساختار معنایی سوره «الاحزاب» و جایگاه آیه تطهیر در آن، لایقی فاطمه و همامی عباس؛ تبیین مصادیق «أهل البیت» در آیه تطهیر و نقد دیدگاه آلوسی، دوست محمدی میثم و نوروزی رضا؛ تفسیر تطبیقی آیه تطهیر از دیدگاه مذهب اهل بیت علیه السلام و اهل سنت، اسماعیل زاده ایلقارو... .

در نوشتارهای یاد شده، اهل بیت در آیه تطهیر یا به طور عام و بدون تطبیق و مقایسه مورد بررسی قرار گرفته است یا از نگاه یک مفسر خاص، بحث شده است. اما نوشتار

پیش رو به بخش سوم آیه تطهیر با محوریت لفظ «اهل البیت» در مفهوم و مصداق با رویکرد تطبیقی در تفاسیر روایی شیعه و اهل سنت بر اساس تاریخ شکل گیری منابع از قدیم به جدید، بحث و بررسی شده است.

۱- مفهوم شناسی و بسامد قرآنی «اهل بیت»

۱-۱- مفهوم شناسی واژه «اهل»

اصل اهل به معنای خانواده و خاندان است اما مضاف الیه اهل معنای این واژه را بیشتر مشخص می کند. اهل الرجل به معنای همسر مرد یا مهمترین و ویژه ترین افراد مرد را گویند. اهل البیت ساکنان خانه و اهل الاسلام پیروان دین اسلام اند. (ر.ک: ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۱۵۰)

أهل الرجل کسانی اند که پیوند دینی یا خویشاوندی یا سکونت آنها را دور هم گرد آورد. اهل بیت در اصل لغت کسانی اند که نسب خانوادگی آنها را با هم جمع کرده است. (ر.ک: راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۹۶)

در مواردی نیز ملاک اهلیت تنها خویشاوندی نیست بلکه گاهی پیوند فکری و عقیدتی ملاک اهلیت به شمار می آید چنان که در آیه ۴۶ سوره هود پسر حضرت نوح علیه السلام که از پدرش در دین پیروی نکرد و راه عصیان و نافرمانی را پیش گرفت از اهل و خاندان پیامبر به شمار نیامد:

«قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ»؛ فرمود: «ای نوح! او از اهل تو نیست! او عمل غیر صالحی است [= فرد ناشایسته ای است!] پس، آنچه را از آن آگاه نیستی، از من مخواه! من به تو اندرز می دهم تا از جاهلان نباشی!!». (ترجمه مکارم، ۱۳۷۳ ش، ص ۲۲۷)

۲-۱- بسامد قرآنی واژه «اهل»

واژه اهل در قرآن به شکل مفرد و جمع، ۱۲۳ بار آمده است. (محمد زکی، محمد خضر، ۱۴۲۶ ق، ج ۱، ماده اهل) برخی از اصحاب لغت بر این باورند که آل واژه مقلوب شده از لفظ اهل و اسم مصغران أهیل است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۹۸)

اگر آل، مقلوب از اهل باشد بنا براین، طبق نتیجه جستجو در نرم افزار جامع التفسیر نور، اهل ۱۵۳ بار در ۴۷ سوره و ۱۴۳ آیه آمده است. با این توضیح که در این نرم افزار واژه «اهلک» از هلک در باب افعال در دو آیه: القصص / ۷۸ و النجم / ۵۰، جزء «اهلک» ترکیب اضافی اهل و ضمیر متصل، به شمار آمده است. بنا براین بسامد صحیح چنین خواهد بود: «۱۵۱ بار در ۴۵ سوره و ۱۴۱ آیه».

برخی از نتایج بررسی و تدبر در بسامد قرآنی آل و اهل عبارتند از:

- ۱- هر دو واژه یک اصل لغوی مشترک، «همزه، هاء و لام» دارند. ۲- آل در آیات قرآن ۲۵ بار، همیشه مفرد و مضاف آمده است و هیچ واژه دیگری از آن مشتق نشده است. ۳- مضاف الیه آل همیشه اسم علم و معروف و معرّفه است. مانند: آل عمران، آل ابراهیم، آل یعقوب، آل فرعون، آل لوط، آل داود، آل موسی و آل هارون..
- ۴- آل با مفاهیمی مانند: قوم، پیرو، همفکرو خویشاوند آمده است و این مفاهیم از نوع مضاف الیه آل، بیشتر مشخص می شود.
- ۵- اهل به شکل مفرد ۱۱۷ بار و به شکل جمع مذکر سالم (ملحق به جمع) ۶ بار «اهلیکم، اهلیهم، اهلون» و همیشه مضاف آمده است.
- ۶- مضاف الیه اهل بر خلاف آل که تنها به اعلام معروف و شاخص اختصاص دارد علاوه بر اعلام، به اشخاص ناشناخته، زمان و مکان نیز اختصاص می یابد و جنبه عمومی به خود می گیرد مانند: اهل الکتاب، اهل البیت، اهل الذکر، اهل قریه، اهل مدین، اهل یترب، اهل التّقوی، اهل المَغفَرَة، اهل النّار و... .
- ۷- اهل در مقایسه با آل مفهوم وسیع تری دارد و بارزترین معنای اهل: خاندان، خانواده، عشیره است اما مفاهیم گسترده تر از مناسبت و پیوندی که با مضاف الیه خود دارد، قابل دریافت است.

۲- مفهوم شناسی و بسامد قرآنی واژه «بیت»

۱-۲- مفهوم لغوی و اصطلاحی «بیت»

ابن فارس برای بیت یک اصل معنایی بیان کرده که عبارت است از: مأوی، مسکن، پناگاه و محل اجتماع عموم وابستگان. جمع بیت، بیوت و ابیات است. به شعر بیت

گفته‌اند زیرا محل اجتماع مجموعه‌ای از کلمات، حروف و معانی است که شرایط و وزن خاص دارند. (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۲۴).

فیومی اصل معنای بات بیبت را خوابیدن در شب می‌داند اما معنای عمومی و غالب این فعل را بیدار ماندن و انجام کار در شب بیان کرده است. برای این مفهوم به آیه ۶۴ سوره فرقان استناد کرده است: «وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا»؛ و آنان که در حالت سجده و نماز، شب را بیدار می‌مانند. (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۶۷)

راغب اصفهانی در مفردات، با توجه به مفهوم فعل بات بیبت (در شب اقامت گزید)، اصل بیت را محل سکونت و پناهگاه انسان در شب می‌داند و سپس معنای آن به مسکن و خانه، بدون در نظر گرفتن تعبیر شب، تسری داده است.

ایشان برای بیت دو جمع «أبیات و بیوت» آورده است و بر این باور است که واژه بیوت مخصوص خانه‌هاست و آیات برای شعر و اشعار مانند آیات:

«فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا...» (نمل/۵۲)؛ «...وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً...» (یونس/۸۷)؛ «لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ...» (نور/۲۷). (ر.ک: راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۱۵۱)

در نتیجه بسامد قرآنی بیت، جمع این واژه تنها «بیوت» و ۳۷ بار آمده است و واژه ابیات در قرآن حتی یک بار نیز نیامده است.

۲-۲- بسامد قرآنی واژه «بیت»

واژه بیت و مشتقات آن در قرآن ۷۳ بار با ۳۲ ساختار در ۲۹ سوره و ۵۴ آیه آمده است. (محمد زکی، محمد خضر، ۱۴۲۶ق، ماده بیت)

مشتقات واژه بیت عبارتند از:

«بیت» به شکل مفرد، معرفه به الف و لام، مضاف و نکره ۲۸ بار، به شکل جمع «بیوت»، ۳۷ بار و به شکل فعل و مصدر (بیاتاً، بیّت، بییثون، بییثون، لُبَيْتَتُهُ)، ۸ بار آمده است.

۳- مفهوم‌شناسی و بسامد قرآنی «اهل بیت»

۳-۱- مفهوم‌شناسی «اهل بیت»

أهل الرجل کسانی‌اند که پیوند دینی یا خویشاوندی یا سکونت آنها را دور هم گردآورد.

اهل بیت در اصل لغت کسانی اند که نسب خانوادگی آنها را با هم جمع کرده است اما در اصطلاح بر اساس آیه تطهیر «إِنَّمَا يَرِيْدُ اللهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ» (احزاب / ۳۳) به خاندان پیامبر ﷺ اختصاص یافته و آنان با این اصطلاح شناخته شده‌اند. هرچند اهل الرجل به معنای همسر مرد نیز به کار رفته است و اهل الاسلام به متدینان و پیروان دین اسلام اطلاق شده است اما در مواردی شریعت حکم نسبی در خانواده را میان مسلمان و کافر برداشته است، مانند آیه «إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ» (هود / ۴۶) و آیه «وَأَهْلِكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ» (هود / ۴۰). (رک: راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۹۶).

اهل البیت در معنای عرفی شامل همسران پیامبر نیز می‌شود اما در اصطلاح قرآن در سوره مبارکه احزاب آیه ۳۳، به دلایل سیاق، قراین، ساختارهای عربی و روایات، تنها افراد خاصی را شامل می‌شود. علامه طباطبایی و بسیاری از مفسران شیعه و اهل سنت، بر این باورند که «أَهْلَ الْبَيْتِ» پیامبر در عرف قرآن اسم خاص است که هر جا ذکر شود، منظور از آن، پنج تن آل عبا، یعنی رسول خدا ﷺ، علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام هستند و بر هیچ کس دیگری به غیر از کسانی که به مقام عصمت اختصاص یافته‌اند، اطلاق نمی‌شود، هرچند که از خویشاوندان و خاندان آن حضرت باشد. (رک: طباطبایی، ۱۳۹۰ش، ج ۱۶، ص ۳۱۲؛ ابن عاشور، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۳۸۴؛ طبرسی، ۱۳۷۳ش، ج ۸، ص ۵۵۹ و...)

۳-۲- بسامد قرآنی «اهل بیت»

ترکیب اضافی «اهل بیت» در قرآن سه بار آمده است. یک بار ترکیب «أَهْلِ بَيْتٍ» که اشاره به خانواده حضرت موسی علیه السلام دارد: «وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ فَقَالَتْ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ». (القصص / ۱۲)

و از پیش، شیردایگان را براو حرام گردانیده بودیم. پس [خواهرش آمد و] گفت: «آیا شما را بر خانواده‌ای راهنمایی کنم که برای شما از وی سرپرستی کنند و خیرخواه او باشند؟». (ترجمه فولادوند، ۱۴۱۸ق، ص ۳۸)

و دو بار ترکیب «أَهْلَ الْبَيْتِ» آمده است: یکی از آن دو در باره خانواده حضرت ابراهیم علیه السلام است: «قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحْمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ

مَجِيدٌ» (هود/۷۳)

فرشتگان به او (ساره همسر حضرت ابراهیم) گفتند: آیا از کار خدا د رشگفتی؟ خداست که هرچه بخواهد انجام می دهد؛ وانگهی رحمت و برکات خاص او همواره بر شما خاندان نازل شده است. چرا که همه زیبایی ها و کارهای پسندیده و هرچند و کرمی از اوست. (ترجمه صفوی، ۱۳۸۳ ش، ص ۲۳۰)

مورد دیگر در باره اهل بیت رسول خدا ﷺ است: «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِنَّ الصَّلَاةَ وَآتَيْنَ الزَّكَاةَ وَأَطَعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا». (الاحزاب/۳۳)

و در خانه های خود بمانید، و همچون دوران جاهلیت نخستین (در میان مردم) ظاهر نشوید، و نماز را برپا دارید، و زکات را بپردازید، و خدا و رسولش را اطاعت کنید؛ خداوند فقط می خواهد پلیدی و گناه را از شما اهل بیت دور کند و کاملاً شما را پاک سازد. (ترجمه مکارم، ۱۳۷۳ ش، ص ۴۲۲)

۴- بررسی مفهوم و مصداق «اهل البیت» در روایات تفسیری شیعه و اهل سنت

در مفهوم و مصداق اهل بیت که در ۱۷ تفسیر از تفاسیر روایی شیعه و اهل سنت بر اساس تاریخ زندگی صاحبان تفاسیر، بررسی شده و شرح و توضیح آن در ادامه آمده است، پنج دیدگاه به چشم می خورد:

دیدگاه اول: اهل بیت، تنها پنج تن آل عبا (خمسه طیبه) هستند.

دیدگاه دوم: اهل بیت، پنج تن آل عبا، سایر امامان معصوم و کسانی اند که در ولایت آنان داخل شوند.

دیدگاه سوم: اهل بیت، تنها همسران پیامبرند.

دیدگاه چهارم: اهل بیت، خمسه طیبه و همسران پیامبرند.

دیدگاه پنجم: اهل بیت، بنی هاشم اند که صدقه بر آنان حرام شده است (آل علی، آل عقیل، آل جعفر و آل عباس).

۴-۱- بررسی مفهوم و مصداق «اهل البیت» در روایات تفسیری شیعه

۴-۱-۱- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر مقاتل بن سلیمان. (۱۵۰ق)

در متن تفسیر مقاتل بن سلیمان از مفسران قرن دوم، اهل بیت تنها به همسران پیامبر تعبیر شده است:

«إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ» يَا أَهْلَ الْبَيْتِ يَعْنِي نِسَاءَ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - لِأَنَّهُمْ فِي بَيْتِهِ وَيَطَهَّرَكُمْ مِنَ الْإِثْمِ الَّذِي ذَكَرْتُمْ فِي هَذِهِ الْآيَاتِ تَطْهِيراً.

حدیثی اُبی عن الهذیل فقال: قال مقاتل بن سلیمان: یعنی به نساء النبی - صَلَّى اللهُ عليه و سلم - کلهن و لیس معهن ذکر. (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۴۸۹)؛ عبدالله بن ثابت مقری از پدرش ثابت بن یعقوب توزی از ابوصالح هذیل بن حبیب دندانی از مقاتل بن سلیمان چنین روایت کرده است: منظور از «أَهْلَ الْبَيْتِ» همه همسران پیامبرند و در کنار آنها هیچ جنس مذکری مورد نظر نیست.

چرا مقاتل بن سلیمان در تفسیر خود این گونه به صراحت اهل بیت را تنها همسران پیامبر می داند پرسشی است که می تواند پاسخ های متعددی داشته باشد که به چند مورد اشاره می شود:

۱- محقق و مصحح بر خلاف متن تفسیر در نقد کلام مقاتل بن سلیمان چنین آورده است:

اگر چنین بود باید به جای عنکم در «لِيُذْهِبَ عَنْكُمْ» عنکم می آورد پس به قرینه عنکم، برداشت درست این است که اهل بیت، علی، فاطمه، حسن و حسین اند. نیز پیامبر در بین آنها بوده است و طبق قواعد عربی اگر هزار مؤنث اجتماع کنند و یک مذکر در بینشان باشد، مذکر غالب است زیرا در این قاعده، مذکر اصل است و مؤنث فرع. برای همین از «عنکم» استفاده شده است و نه از «عنکن» (ر.ک: همان، ج ۳، ص ۴۸۹، پاورقی ۲).

۲- یکی از مهمترین و کهن ترین تفاسیر قرآن که به شیوه نقلی از تمام سوره های قرآن از قرن دوم هجری به دست ما رسیده است تفسیر مقاتل بن سلیمان، معروف به تفسیر کبیر است اما در بین دانشمندان شیعه و اهل سنت در مذهب و شخصیت رجالی ایشان اختلاف نظر وجود دارد و در بین دانشمندان اهل سنت از تفسیر او به عظمت و بزرگی

یاد شده است و برخی دانشمندان شیعه نیز از او بزرگ شمرده و از او نقل کرده‌اند. اگرچه این تفسیر بیشتر در بین تفاسیر شیعه به شمار آمده است اما موضوعاتی مانند خدشه دار کردن عصمت پیامبران، سردرگمی در مسئله امامت، ادعای حضور جسمانی خداوند در قیامت و... از ضعف‌هایی است که در این تفسیر به چشم می‌خورد. (ر.ک: شایسته نژاد، ۱۳۸۷ش، ص ۹۵)

۳- احتمال تغییر، دگرگونی و دستبرد در تفسیر مقاتل بن سلیمان توسط برخی راویان وجود دارد. محمد هادی معرفت در بیان جایگاه این تفسیر چنین آورده است: «با آنکه این تفسیر در دوران ظهورش و از همان ابتدا مورد توجه بوده و نظر دانشمندان را به خود جلب نموده است و از همان دوران نخست، همگان از تفسیر او بهره می‌بردند، ولی در دوران متأخریک نوع بی‌مهری نسبت به آن احساس می‌شود و عامل آن، عملکرد ناروای راویان این تفسیر است که در آن تصرف نموده و گرچه اندک بر آن افزوده‌اند...». (معرفت محمد هادی، ۱۴۲۷ق، ج ۲، ص ۱۵۰)

۴-۱-۲- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر قمی (۳۰۷ق)

در تفسیر علی بن ابراهیم قمی با بیان دو روایت با سند ابی الجارود از امام باقر علیه السلام و زید بن علی بن الحسین، اهل بیت در آیه تطهیر، خاندان خاص و مطهر پیامبراند و ام سلمه همسر پیامبر که از او به خیر و نیکی یاد شده و آیه در منزل ایشان نازل شده است نیز جزء اهل بیت خاص به شمار نیامده است. و این موضوع مهم در بیان ام سلمه که خود شاهد این رخداد تاریخی بوده چنین آمده است که اهل بیت خاص پیامبر عبارتند از: علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام. (ر.ک: قمی علی بن ابراهیم، ۱۳۶۳ش، ص ۱۹۳)

در روایت دوم تفسیر علی بن ابراهیم قمی که از زید بن علی بن حسین نقل شده است از کسانی که اهل بیت در این آیه را همسران پیامبر پنداشته‌اند به شدت مذمت شده و از آنها به نادانان، دروغگویان و گنه کاران، یاد شده است. (همان، ص ۱۹۳)

۳-۱-۳- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر فرات کوفی (۳۰۷ ق)

در تفسیر فرات کوفی ۱۶ روایت با طرق مختلف در ذیل آیه تطهیر در شأن نزول و بیان مصداق اهل بیت خاص و مطهر پیامبر آمده است. از بررسی اجمالی این روایات می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

- ۱- آیه تطهیر در منزل ام سلمه همسر پیامبر نازل شده است.
- ۲- به دستور پیامبر ﷺ، علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام به منزل ام سلمه فراخوانده شدند.

۳- تنها پنج تن در زیر کسای خیبری قرار گرفتند و پیامبر ﷺ از آنها را به عنوان اهل بیت علیهم السلام یاد کرد و در حق آنها دعا کرد.

۴- به ام سلمه برای داخل شدن در زیر کسا اجازه داده نشد و از او به خیر و نیکی یاد شد.

۵- برخی از کسانی که روایات معنعن یا غیر معنعن از آنها نقل شده عبارتند از: امام باقر علیه السلام، زید بن علی، ام سلمه، ابوسعید خدری، ابن عباس، ابو عبدالله الجدلی، ابی الحمراء، عمرو بن میمون، عمرة الهمدانیه، شهر بن حوشب، ابی الجارود و... (رک: فرات الکوفی، ۱۴۱۰ ق، ص ۳۳۴)

۴-۱-۳- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر تبیان، شیخ طوسی (۴۶۰ ق)

در تفسیر تبیان، آیه تطهیر به روایت ابوسعید خدری و انس بن مالک و عائشة و ام سلمه و واثله بن أسقع در شأن پیامبر ﷺ، علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام نازل شده است. در روایت ام سلمه چنین آمده است که پیامبر (عص) در منزل بود علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام در خواست حضور کرد و آنها را با عبای خیبری پوشاند و برایشان چنین دعا کرد: «اللهم هؤلاء اهل بیتی فاذهب عنهم الرجس و طهرهم تطهیراً». پس از دعای پیامبر ﷺ در حق اهل بیت، آیه تطهیر نازل شد. ام سلمه گوید من از پیامبر ﷺ پرسیدم آیا من نیز اهل بیت تو هستم؟ پیامبر ﷺ فرمود خیر، اما تو از نیکان و شایستگان هستی. (رک: طوسی، محمد بن حسن، بی تا، ج ۸، ص ۳۴۰)

شیخ طوسی در ادامه تفسیر آیه تطهیر در اثبات نظر خود و دفاع از عقیده امامیه مبنی

براین که اهل بیت در این آیه اختصاص به معصوم دارد و غیر معصوم نمی‌تواند جزء اهل بیت باشد، دلایل بسیاری مانند استناد به روایت ام سلمه، سیاق آیات، ساختار کلمات، ضمایر و افعال آیات ۲۸ تا ۳۲، تغییر فعل و ضمیر مخاطب در انتهای آیه ۳۲ و سایر شیوه‌ها را به روشنی بیان کرده و در پایان قول عکرمه را که اهل بیت، همسران پیامبراند، نادرست دانسته است. (ر.ک: همان، ج ۸، ص ۳۴۱)

۴-۱-۵- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر مجمع البیان، طبرسی (۵۲۸ ق)

در تفسیر مجمع البیان آمده است که مراد از «البیت» به دلیل وجود الف و لام عهد، بیت نبوت و رسالت است و به اتفاق نظرات اسلام، منظور از اهل بیت، اهل بیت پیامبر اعظم ﷺ است اما در تعیین مصداق اختلاف نظر وجود دارد. عکرمه گوید منظور از اهل بیت همسران پیامبرند چون اول آیه خطاب به آنها است. ابوسعید خدری و انس بن مالک و واثله بن الأسقع و عائشه و ام سلمه اهل بیت را اختصاص در رسول خدا، علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام می‌دانند.

صاحب مجمع البیان براین باور است که در اثبات دیدگاه دوم، از طریق شیعه و اهل سنت روایات فراوانی وجود دارد که بیان آن به اطاله کتاب می‌انجامد. ایشان پنج روایت را با ذکر سند می‌آورد (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ج ۸، ص ۵۶۱)

۴-۱-۶- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر البرهان، سید هاشم بحرانی (۱۱۰۷ ق)

در تفسیر البرهان در بیان مصداق اهل بیت که معصومین علیهم السلام باشند با اسناد متعدد از طریق شیعه و اهل سنت بیش از ۶۰ روایت آمده است. روایات در جلد چهارم کتاب از شماره ۸۵۸۳ تا ۸۶۴۴ به آیه تطهیر، بیان مصداق اهل بیت و بیان جایگاه امامان معصوم علیهم السلام اختصاص یافته است.

در روایتی که علی بجلی از امام صادق علیه السلام نقل کرده است، مفهوم اهل بیت فراتر از امامان معصوم علیهم السلام به کسانی که در ولایت آنها داخل شوند نیز تسری یافته است. و این برخلاف اجماع امت اسلام است و با سیاق آیه و مضمون بسیاری از روایات معتبر سازگاری ندارد.

* متن روایت به شرح زیر است:

... عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِي الْحَلِيِّ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: «وَقَوْلُهُ: إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً يَعْنِي الْأَئِمَّةَ عليهم السلام، وَوَلَايَتَهُمْ، مَنْ دَخَلَ فِيهَا دَخَلَ فِي بَيْتِ النَّبِيِّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ)». (بحرانی، هاشم، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۴۴۳)

در دو روایت دیگر که از امام علی عليه السلام و امام صادق عليه السلام نقل شده است، اهل بیت، خمسه طیبه و سایر امامان معصوم اند و در روایت امام علی عليه السلام نام ۱۲ امام معصوم نیز آمده است. (همان، ج ۴، ص ۴۴۵)

در حدیث شماره ۸۵۹۰ تا ۸۵۹۴ به نقل از خصال شیخ صدوق از عمار بن واثله و روایتی دیگر از امام صادق عليه السلام، احتجاج امام علی عليه السلام با خلفا در روز شوری با استناد به آیه تطهیر بیان شده است (ر.ک: همان، ج ۴، ص ۴۴۶)

در حدیث شماره ۸۵۹۷ تفسیر البرهان، از عمر بن علی عليه السلام، آمده است که امام حسن عليه السلام در خطبه ای به مناسبت شهادت پدرش علی عليه السلام در بیان فضیلت پدرش و خودش به آیه تطهیر استناد کرد. (ر.ک: همان، ج ۴، ص ۴۵۰)

در برخی از روایات آمده است که امام علی عليه السلام هنگامی که از او در خواست بیعت با خلیفه اول شد و نیز امام حسن عليه السلام در احتجاج با معاویه به آیه تطهیر استناد کرده اند. (ر.ک: همان، ج ۴، صص ۴۵۸-۴۶۰)

در ۱۵ روایت از منابع اهل سنت (احادیث شماره ۸۶۰۷ تا ۸۶۲۲) از مسند احمد بن حنبل (۲۴۱ق)، صحیح مسلم بن حجاج (۲۶۱ق) و صحیح اسماعیل بخاری (۲۵۶ق) به نقل از ابن عباس، عائشه و ام سلمه، اهل بیت در آیه تطهیر پنج تن معرفی شده اند که چگونگی حضور آنها در خانه ام سلمه، جمع شدن در زیر کسا، دعای پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در حق آنان، مخالفت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم با درخواست ام سلمه برای حضور در زیر کسا و نزول آیه تطهیر پس از دعای پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، به تفصیل بیان شده است. (ر.ک: همان، ج ۴، صص ۴۶۲-۴۶۵)

در حدیث ۸۶۳۶ تفسیر البرهان در سنن ابی داود و موطأ مالک به نقل از انس آمده است از وقتی که آیه تطهیر نازل شد پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به مدت حدود شش ماه هنگام رفتن برای اقامه نماز صبح از در خانه فاطمه عليها السلام گذر می کرد و می فرمود: «الصَّلَاةُ، يَا أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّمَا

يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً». (ر.ک: همان، ج ۴، ص ۴۶۸).

۴-۱-۷- مفهوم و مصداق «اهل البيت» در تفسیر صافی، فیض کاشانی (۱۰۹۱ق)

در تفسیر صافی هشت روایت از معصومین علیهم السلام آمده است که اهل بیت، پنج تن (اصحاب کسا) و امامان معصوم علیهم السلام هستند.

روایت اول از امام باقر علیه السلام است که در آن به شرح کامل نزول آیه تطهیر در منزل ام سلمه و جمع پنج تن در زیر کسای خیبری و دعای پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در حق آنان و نزول آیه و موافقت نکردن پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم با درخواست ام سلمه برای حضور در جمع آنان، پرداخته شده است. در ادامه همین روایت نقل زید بن علی بن الحسین علیهما السلام آمده است که در آن از کسانی که گمان دارند اهل بیت در این آیه همسران پیامبرند به نادانانی یاد شده است که دروغگو و گناه کارند. زید بن علی در پاسخ به این پندار نادرست با استناد به سیاق آیات و قواد عربی در نوع ارجاع ضمیر، سوگند یاد کرده است که اگر منظور از اهل بیت، همسران پیامبر بودند، به یقین باید می گفت: «ليذهب عنكن الرّجس و يطهركن». (ر.ک: فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۱۸۸)

در روایت دوم به نقل از تفسیر عیاشی از امام باقر علیه السلام عظمت و شگفتی آیه تطهیر بیان شده است که آغاز آیه در يك موضوع (ماندن همسران پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در منزل)، وسط آیه در موضوعی دیگر (دستور به همسران پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به اقامه نماز و پرداخت زکات) و پایان آیه، موضوع خاص عصمت امامان علیهم السلام است.

در روایت سوم به نقل از کافی از امام صادق علیه السلام مفهوم اهل بیت فراتر از امامان معصوم علیهم السلام بیان شده است: وفي الكافي عن الصادق علیه السلام في هذه الآية قال: يعنى الأئمة عليهم السلام ولايتهم من دخل فيها دخل في بيت النبي صلى الله عليه وآله.

مضمون این روایت برخلاف اجماع امت اسلامی است زیرا مقام عصمت اختصاص به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و سایر انبیا، حضرت فاطمه علیها السلام و ۱۲ امام معصوم علیهم السلام دارد. (ر.ک: همان، ج ۴، ص ۱۸۸)

در روایت هفتم و هشتم به نقل از علل الشرایع شیخ صدوق از امام صادق علیه السلام و به استناد آیه ششم سوره احزاب، مقام عصمت و وجوب طاعت، شامل همه امامان

معصوم علیه السلام می شود. (ر.ک: همان، ج ۴، ص ۱۸۹)

در روایت چهارم تفسیر صافی از آیه تطهیر، امام صادق علیه السلام حدیث پیامبر صلی الله علیه و آله را که به کتاب خدا و اهل بیتش توصیه کرده است به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله به تفصیل بیان می کند. (تفسیر الصافی، ج ۴، ص ۱۸۹).

در روایت پنجم و ششم تفسیر صافی ذیل آیه، به نقل از خصال و اکمال الدین شیخ صدوق (۳۸۱ ق)، استناد امام علی علیه السلام به آیه تطهیر، شأن نزول و سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله در بیان عصمت و جایگاه اهل بیت علیهم السلام در احتجاج با ابوبکر و در جمع مهاجران و انصار در زمان خلافت عثمان به تفصیل بیان شده است. (ر.ک: همان، ج ۴، ص ۱۸۹).

۴-۱-۸- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر معین، محمد بن مرتضی کاشانی (۱۱۱۵ ق).

محمد بن مرتضی کاشانی در تفسیر معین، بسیار مختصر، گویا و صریح، اهل بیت را پنج تن آل عبا می داند که برای امامان از فرزندان حسین علیه السلام نیز جریان دارد و همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را به دلیل این که «عنکن و یطهرکن» نیامده است، از دایره اهل بیت خارج می داند:

«... إِنَّمَا يَرِيْدُ اللهُ لِيَذْهَبَ عَنْكُمْ الرَّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيَطْهَرَكُمْ تَطْهِيراً [۳۳]: إِنَّمَا نَزَلَتْ فِي النَّبِيِّ وَعَلَى وَفَاطِمَةَ وَالْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ، وَجَرَتْ فِي الْأُمَّةِ مِنْ وَلَدِ الْحُسَيْنِ - عَلَيْهِمُ السَّلَامُ -، وَلَمْ يَعْزُ أَوْجَ النَّبِيِّ، وَإِلَّا لَقَالَ عَنكَ وَيَطْهَرُكَ». (کاشانی، محمد بن مرتضی، ۱۴۱۰ ق، ج ۲ ص ۱۱۱۸).

۴-۱-۹- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر نورالثقلین، حویزی (۱۱۱۲ ق)

در تفسیر نورالثقلین در شأن نزول، تفسیر و تبیین آیه تطهیر و بیان مصادیق اهل بیت، ۲۷ روایت، از شماره ۸۴ تا ۱۱۱ به طرق مختلف آمده است. برخی از راویان حدیث که بیشتر از امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام نقل حدیث کرده اند. عبارتند از: زراره، ابوبصیر، جابر از ام سلمه، حماد بن عثمان، ابن ابی عمیر، سلیم بن قیس هلالی، ابی جارود و... . بررسی روایات نشان می دهد که اهل بیت، خمسه طیبه و امامان معصوم علیهم السلام هستند.

(ر.ک: حویزی عبدعلی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، صص ۲۷۱-۲۷۴)

۴-۱-۱۰- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در تفسیر جامع، محمدبن ابراهیم بروجردی (۱۳۸۴ ش)

در تفسیر جامع از تفاسیر روایی قرن ۱۴ که جامع برخی تفاسیر روایی مانند: روایات تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام تفسیر عیاشی و تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی و برهان و نورالثقلین است، به استناد بسیاری از روایات شیعه و اهل سنت براین باور است که آیه تطهیر در شأن خمسه طیبه نازل شده است و قصه حضور پیامبر صلی الله علیه و آله، علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام در منزل ام سلمه، جمع شدن آنها زیر عبای یمانی، دعای پیامبر صلی الله علیه و آله در حق آنان، نزول آیه تطهیر و محسوب نشدن ام سلمه از اهل بیت در این تفسیر به تفصیل آمده است (بروجردی محمد ابراهیم، ۱۳۶ ش، ج ۵، ص ۳۵۳)

در تفسیر جامع در روایتی از ابی جارود آمده است که زید فرزند امام زین العابدین علیه السلام گفت پدرم بمن فرمود بعضی از مردم جاهل و نادان چنین تصور کرده اند که مراد از اهل البیت همسران پیغمبر صلی الله علیه و آله هستند. به خدا قسم هر کس چنین خیال کند گناهکار است و دروغ گفته زیرا اگر منظور همسران آن حضرت بودند به جای کلمه عنکم باید عنکن و به جای یطهرکم یطهرکن استفاده می شد چنان که در آیات پیشین این گونه بوده و در آیه بعدی «وَأَذْكُرَنَّ مَا يَشَاءُ فِي بُيُوتِكُنَّ» نیز ضمیر تأنیث آمده است. بنابراین آیه تطهیر به طور ویژه در شأن خمسه طیبه نازل شده و شامل همسران پیامبر نمی شود.

در روایت دیگری از ابن بابویه (۳۲۹ق) از امیرالمؤمنین علیه السلام مصداق اهل بیت پیامبر همه امامان معصوم علیهم السلام هستند. ترجمه روایت به شرح زیر آمده است که آن حضرت فرمود:

روزی با حسنین و فاطمه علیها السلام حضور پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در حجره ام سلمه شرفیاب شدیم جبرئیل آیه «إِنَّمَا يَرِيْدُ اللهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً» را نازل نمود آن حضرت فرمود یا علی علیه السلام این آیه در شأن تو و فاطمه علیها السلام و حسنین و ائمه گرام از فرزندان حسین علیه السلام نازل شده گفتم ای رسول خدا ائمه بعد از شما چند نفر باشند فرمود

دوازده نفر اول آنها توهستی بعد از توحسن و حسین و علی زین العابدین فرزند حسین علیه السلام و يك به يك اسامی ایشان را بیان نمود تا حضرت حجت علیه السلام و فرمود اسامی تمام شما بر ساق عرش نوشته شده در شب معراج پروردگار فرمود اینها نام اوصیاء و ائمه بعد از تو می باشند همه ایشان پاك و پاکیزه و معصوم هستند دشمنان آنها ملعونند. (ر.ک: همان، ج ۵، ص ۳۵۴).

۵-۱- بررسی مفهوم و مصداق «اهل البيت» در روایات تفسیری اهل سنت

۵-۱-۱- مفهوم و مصداق «اهل البيت» در تفسیر جامع البیان، ابن جریر طبری (۳۱۰ ق)

در تفسیر طبری ۱۶ روایت تفسیری به طرق مختلف در شأن نزول و بیان بخش سوم آیه تطهیر آمده است، در مجموع این روایات، اهل بیت، پنج تن آل عبا هستند. تنها در روایت شانزدهم به نقل از عکرمة اهل بیت، همسران پیامبرند.

در تفسیر طبری آمده است که اهل بیت کسانی اند که خداوند آنها را از هر پلیدی پاك کرده و به رحمت خود اختصاص داده است: «فهم أهل بیت طهرهم الله من السوء، و خصهم برحمة منه»

در این که منظور از اهل بیت چه کسانی اند به استناد روایات چند قول آمده است: به نقل از ابی سعید خدری اهل بیت: رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم، علی علیه السلام، فاطمة علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام هستند:

از عائشه نقل شده است که پیامبر صبح هنگامی با عبايي منقوش از موی سیاه از منزل خارج شد که علی علیه السلام و حسن علیه السلام آمدند و پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم آن دو را داخل عبا برد و آیه تطهیر را خواند. (ر.ک: طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۲، ص ۶)

* توضیح: در بسیاری از منابع اهل سنت، از جمله صحیح مسلم و کشف

زمخشری، مضمون همین روایت به نقل از عایشه برای پنج تن آمده است:

روایت ۱: قالت عائشة: «خرج النبي صلى الله عليه وآله غداة وعليه مرط مرحل من شعر أسود، فجاء الحسن بن علي فأدخله، ثم جاء الحسين فدخل معه، ثم جاءت فاطمة فأدخلها، ثم جاء علي فأدخله، ثم قال: إنما يريد الله ليذهب عنكم الرجس أهل البيت ويطهركم تطهيرا» (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۷ ق، ج ۷، ص ۱۳۰).

عایشه می گوید: «در صحبگاهی رسول الله ﷺ، درحالی که بردوش او عبایی مشکوی بود، خارج شد. سپس حسن ﷺ آمد، پس او را داخل آورد؛ سپس حسین ﷺ آمد و با او داخل شد؛ سپس فاطمه ﷺ آمد، او را داخل آورد؛ سپس علی ﷺ آمد، او را داخل آورد؛ آن گاه گفت: خداوند می خواهد آلودگی را از شما خاندان [پیامبر] بزدايد و شما را پاک و پاکیزه گرداند».

روایت ۲: عن عائشة أن رسول الله ﷺ خرج و عليه مرط مرجل من شعر أسود، فجاء الحسن فأدخله، ثم جاء الحسين فأدخله، ثم فاطمة، ثم علي، ثم قال: «انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس أهل البيت». (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۶۹).

در روایتی دیگر به سند انس بن مالک آمده است که پیامبر ﷺ به مدت شش ماه هنگام گذشتن از کنار منزل فاطمه ﷺ برای رفتن به نماز، اهل خانه را اهل بیت خطاب کرده و آیه تطهیر را قرائت می کرد. (ر.ک: طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۲، ص ۶)

در روایتی از ابی حمراء به عنوان شاهد عینی آمده است که: هفت ماه پی در پی در مدینه اقامت داشتم و شاهد حضور پیامبر ﷺ هنگام رفتن به نماز صبح بودم که بر در منزل علی ﷺ و فاطمه ﷺ می آمد و آیه تطهیر قرائت می کرد.

از ام سلمه همسر پیامبر ﷺ که شاهد عینی بوده و آیه تطهیر در منزل ایشان نازل شده است روایات متعددی در شأن نزول آیه که اهل بیت، خمسه طیبه هستند آمده است. در این روایات با درخواست ام سلمه از پیامبر ﷺ که در زیر عبا قرار بگیرند یا از اهل بیت به شمار آیند، مخالفت شده است.

در جامع البیان طبری روایات دیگری از امام علی ﷺ، امام سجاد ﷺ، از واثله بن اسقع، از ابوسعید خدری و دیگران نقل شده که اهل بیت در آیه تطهیر اختصاص به خمسه طیبه دارد و دیگران را شامل نمی شود. (ر.ک: همان، ج ۲۲، صص ۵-۸)

تنها در یک روایت به نقل از عکرمه آمده است که منظور از اهل بیت، همسران پیامبر هستند: ... كان عكرمة ينادي في السوق: إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يَطَهِّرَكُمُ تَطْهِيراً قَالَ: نزلت في نساء النبي صلى الله عليه وسلم. (همان، ج ۲۲، ص ۸)

۵-۱-۲- مفهوم و مصداق «اهل البيت» در تفسیر القرآن العظیم، ابن ابی حاتم (۳۲۷ ق)

در این تفسیر ۱۳ جلدی ۱۹۵۴۱ روایت تفسیری در ذیل آیات آمده است. در تفسیر آیه تطهیر ۸ روایت از شماره ۱۷۶۷۳ تا ۱۷۶۸۰ به طرق مختلف از: أبوسعید خدری، عائشة، عكرمة از ابن عباس، أبی جمیلة، عطیة عن أبی سعید، واثلة بن الأسقع، أم سلمة و قتادة آمده است. در همه روایات، اهل بیت در این آیه، تنها پنج تن آل عبا به شمار آمده‌اند. تنها در يك روایت (شماره ۱۷۶۷۵) از عكرمه، اهل بیت فقط به همسران پیامبر ﷺ اختصاص یافته است. (رك: ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق، ج ۹، ص ۳۱۳۲).

در روایت ۱۷۶۷۴ به نقل از عائشه، آمده است که پیامبر ﷺ در حالی که عبايي منقوش از موی سیاه بر تن داشت از منزل خارج شد، حسن ﷺ، حسین ﷺ و علی ﷺ آمدند و پیامبر ﷺ آنها را زیر عبا داخل کرد اما نامی از فاطمه نیامده است. (رك: همان، ج ۹، ص ۳۱۳۲).

توضیحات لازم در مورد این دو روایت در تفسیر طبری بیان شد.

در روایت شماره ۱۷۶۷۶ به نقل از ابی جمیله آمده است که امام حسن ﷺ بعد از شهادت پدرش به خلافت رسید اما از طرف کسی از قبیله بنی اسد مورد هجوم قرار گرفت و از ناحیه پا آسیب دید. بعد از گذشت يك ماه جراحتش بهبود یافت و در بین مردم عراق بالای منبر رفت و خطبه ایراد کرد و به استناد آیه تطهیر، اهل بیت پیامبر را که خود آن حضرت یکی از آنها بود، معرفی کرد و همه کسانی که در مسجد بودند به ناله و گریه افتادند. در دو روایت دیگر از واثلة بن الأسقع و أم سلمة به عنوان شاهدان عینی و حاضران در مجلس، آمده است که فقط خمسه طیبه زیر عبا بودند و تنها آنان اهل بیت پیامبر به شمار آمده‌اند. (رك: همان، ج ۹، ص ۳۱۳۳).

۵-۱-۳- مفهوم و مصداق «اهل البيت» در تفسیر سمرقندی - بحر العلوم - (۳۹۵ ق)

در تفسیر سمرقندی که احادیث بسیاری در بیان مفاهیم آیات قرآن به طرق مختلف از صحابه، تابعین و دیگر شخصیت‌های تفسیری مانند: عبدالله بن عباس، عبدالله بن مسعود، ابی بن کعب، مجاهد، حسن بصری، مقاتل بن سلیمان، قتادة و... آمده است اما در ذیل آیه تطهیر هیچ روایتی نیامده است. این در حالی است که سمرقندی در تفسیر

برخی آیات، به فضایل اهل بیت پیامبر ﷺ اهتمام داشته است چنان که در آیه ۸ سوره انسان: «وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا»، شأن نزول آیه و داستان طعام بخشی علی ؑ و فاطمه ؑ به مسکین، یتیم و اسیر را بیان داشته است. (ر.ک: سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳ ص ۵۲۶)

سمرقندی به بیان برخی قواعد و اسلوب های آیه تطهیر بسنده کرده، علت نصب اهل را ندا یا مدح دانسته و علت مذکر آمدن ضمیر در عنکم برخلاف آیات قبل و بعد، به جای عنکم به اعتبار لفظ «اهل البيت» که می تواند مذکر و مؤنث باشد، مجاز دانسته است. (ر.ک: همان، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۶۰)

۵-۱-۴- مفهوم و مصداق «اهل البيت» در تفسیر الکشف و البیان، ثعلبی (۴۲۷ق)

تفسیر ثعلبی از تفاسیر مهم اهل سنت در قرن پنجم به شمار می رود. او در تهیه این تفسیر از چکیده و محتوای یکصد کتاب و نقل سخنان سیصد تن از مشایخ بهره جسته است. تلاش او در نقل فضایل اهل بیت ؑ باعث شده است که برخی علمای عامه از او خورده گرفته و مورد بی مهری قرار دهند هر چند روایات اسرئیلیات نیز در این تفسیر به چشم می خورد. (ر.ک: کتابشناسی جامع التفاسیر نور، نسخه ۳).

ثعلبی در بیان مفهوم اهل بیت با استناد به ۱۰ روایت، سه دیدگاه آورده است: دیدگاه اول: با استناد به دو روایت از ابن عباس و عکرمه، اهل بیت، همسران پیامبرند.

در روایت ابن عباس آمده است از آنجا که پیامبر نیز در بین آنان بوده، فعل و ضمیر در بخش سوم آیه تطهیر مذکر آمده است.

ابن عباس در ادامه روایت، آیه ۳۴ را تلاوت می کرد تا یادآور شود که چون فعل و ضمیر از شکل مذکر در آیه ۳۳ به مؤنث برگشت خورده است، دلیلی بردستی این دیدگاه تلقی شود. (ر.ک: ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۸، ص ۳۶).

سخن عکرمه نیز حکایت از این دارد که او با تأکید بر این دیدگاه پای می فشرد و در کوچه و بازار تبلیغ می کرد که همگان بدانند اهل بیت در این آیه تنها همسران پیامبراند. (همان، ج ۸، ص ۴۲).

دیدگاه دوم: اهل بیت، خمسه طیبه اند. در تفسیر ثعلبی با استناد به هفت روایت از طرق مختلف به نقل از: ابوسعید خدری، ام سلمه، عائشه، زینب بنت جحش، واثله بن اسقع و ابی حمراء، اهل بیت تنها پنج تن آل عبا هستند. در بین این روایات جزئیات نزول آیه در منزل ام سلمه، حضور برخی دیگر از همسران پیامبر مانند عائشه و زینب دختر جحش، نقل واثل بن اسقع از فاطمه دختر پیامبر در هنگام نزول آیه تطهیر، درخواست از زینب برای حضور علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام در محل نزول آیه، درخواست ام سلمه و زینب برای حضور در زیر کسای خیبری (یمانی) و موافقت نکردن با این درخواست، حضور پیامبر صلی الله علیه و آله در کنار خانه علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام و تلاوت آیه تطهیر به مدت ۹ ماه متوالی و بسیاری از جزئیات داستان، بیان شده است. (ر.ک: همان، ج ۸، صص ۴۲-۴۴)

ثعلبی در روایتی با ذکر سند از اسماعیل فرزند عبد الله بن جعفر طیار به نقل از پدرش آورده است: «هنگامی که رسول خدا فیض رحمت الهی را از آسمان در حال فرود آمدن دید به واسطه زینب از علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام درخواست حضور کرد، پس از حضور، حسن علیه السلام را در طرف راست و حسین علیه السلام را در طرف چپ و علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام را رودرروی خود نشانند و با کسای خیبری آنها را پوشانند و آنها را اهل بیت خود خوانند و برای ایشان دعا کرد و آیه تطهیر نازل شد. (ر.ک: همان، ج ۸، ص ۴۴)

دیدگاه سوم: اهل بیت در آیه تطهیر بنی هاشم اند. در یک روایت به نقل از زید بن ارقم آمده است که اهل بیت کسانی اند که صدقه بر آنان حرام شده است و آنان عبارتند از: خاندان علی، خاندان عباس، خاندان عقیل و خاندان جعفر. (ر.ک: همان، ج ۸، ص ۴۵).

۵-۱-۵- مفهوم و مصداق «اهل البیت» در شواهد التنزیل، حاکم الحسکانی (۴۹۰ق)

حاکم حسکانی از دانشمندان به نام عصر خود در قرن پنجم بود. بسیاری از راویان حدیث در درس او حضور می یافتند تا از او روایت بشنوند و یا اجازه روایت بگیرند. او شیخی فاضل و دارای مجلس وعظ و خطابه بود و خود نیز از علمای فراوانی روایت شنیده و یا اجازه روایت داشت. برخی او را از علمای اهل تسنن و پیرو مذهب حنفی

می‌دانند. و برخی دیگر او را از علمای شیعه می‌دانند که تقیه می‌کرده است. ابن طاووس حاکم حسکانی را از شخصیت‌ها و دانشمندان برجسته اهل تسنن می‌داند. (ذهبی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۱۲۰۰؛ تهرانی، آقابزرگ، ۱۴۰۸ق، ج ۸، ص ۱۶۹)

ایشان در کتاب شواهد التنزیل که در ۳ جلد تنظیم شده است ذیل ۲۱۰ آیه به ترتیب سوره‌ها بیش از ۱۲۰۰ روایت در فضایل امام علی علیه السلام و اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله از مشایخ خود نقل کرده است.

در شواهد التنزیل ذیل آیه تطهیر (الاحزاب/ ۳۳) تنها در بخش سوم آیه «انما یرید الله ان یدهب عنکم الرجس و یطهرکم تطهیرا» ۱۳۷ روایت در ۱۲۳ صفحه با ذکر سند کامل به طرق مختلف در بیان فضایل اهل بیت، شأن نزول آیه در منزل ام سلمه، اجتماع خمسه طیبه زیر کسای یمانی یا خیبری، دعای پیامبر صلی الله علیه و آله در حق اهل بیت و اختصاص اهل بیت به پنج تن، آمده است.

در بررسی‌های به عمل آمده در این روایات می‌توان نتایج زیر را بدست ورد:

۱- روایات از امامان معصوم (علی علیه السلام، حسن بن علی)، فاطمه زهرا علیها السلام، ام سلمه، عائشه، ابن عباس، ابوسعید خدری، وائل بن اسقع، سعد بن وقاص زهری، براء بن عازب الأنصاری، جابر بن عبد الله الأنصاری، عبد الله بن جعفر الطیار، اَبی الحمراء هلال بن الحارث خادم پیامبر... نقل شده است.

۲- در برخی روایات آمده است که پیامبر هنگام رفتن به مسجد برای نماز صبح یا سایر اوقات نماز، بر در خانه فاطمه توقف کرده و خطاب به اهل منزل، این بخش از آیه تطهیر (انما یرید الله...) را تلاوت می‌کرد و این اقدام پیامبر صلی الله علیه و آله با اختلافی که در روایات آمده است به مدت ۴۰ صبح، ۶ ماه، ۷ ماه، ۸ ماه، ۹ ماه و ۱۰ ماه به طول انجامیده است.

۳- ام سلمه و در روایاتی زینب (دختر ام سلمه) و وائلة بن اسقع از شاهدان عینی نزول آیه تطهیر و اختصاص اهل بیت به پنج تن بوده‌اند. اینان درخواست حضور در زیر کسا را داشتند اما درخواستشان پذیرفته نشد.

۴- در هیچ کدام از روایات از همسران پیامبر از اهل بیت به شمار نیامده‌اند.

۵- در هیچ کدام از روایات به ظاهر، اهل بیت به بیش از پنج تن یعنی: پیامبر صلی الله علیه و آله، علی علیه السلام، فاطمه علیها السلام، حسن علیه السلام و حسین علیه السلام تسری نیافته است. (رک: حسکانی، ۱۴۱۱ق،

ج ۲، صص ۲۱-۷۵)

روایت ۶۳۷ و ۶۳۸ از انس بن مالک نقل شده است که موضوع حضور پیامبر ﷺ در کنار خانه علی علیه السلام و فاطمه علیهما السلام و تلاوت آیه تطهیر به مدت شش ماه را بیان کرده است (ر.ک: همان، ج ۲، ص ۲۱)

در روایت های براء بن عازب الأنصاری، جابر بن عبد الله الأنصاری، حسن بن البتول، سعد بن ابی وقاص الزهیری، ابی سعید خدری، عبدالله بن عباس و روایت علی علیه السلام، پیامبر ﷺ از علی علیه السلام، فاطمه علیهما السلام، حسن علیهما السلام و حسین علیهما السلام به عنوان اهل بیت نام برده و در حق آنان دعا کرده است (ر.ک: همان، ج ۲، صص ۲۹-۳۸):

در روایت حسن بن علی علیهما السلام به شماره ۶۴۹، روایت علی علیهما السلام به شماره ۶۷۲ و روایت فاطمه علیهما السلام به شماره ۷۰۴، شأن نزول آیه، دعای پیامبر در حق اهل بیت با ذکر نام پنج تن، مکان نزول در منزل ام سلمه، اجتماع آنان زیر کسا و موافقت نکردن پیامبر با ام سلمه برای حضور در زیر کسا بیان شده است. (ر.ک: همان، ج ۲، ص ۳۸)

حاکم حسکانی در آخرین روایت به شماره ۷۰۶ به نقل از ام سلمه به نام هند دختر سهیل، آورده است: وقتی آیه تطهیر نازل شد و من کنار در بودم گفتم ای رسول خدا آیا من از اهل بیت هستم؟ فرمود تو شایسته و نیکی واز همسران پیامبری. (ر.ک: همان، ج ۲، ص ۳۸).

۵-۱-۶- مفهوم ومصداق «اهل البيت» در تفسیر الثعالبی- الجواهر الحسان- (۸۷۵ ق)

تعالبی در تفسیر آیه تطهیر نقل ام سلمه که اهل بیت تنها پنج تن آل عبا هستند را بر روایت ابن عباس و دیگران که اهل بیت را به همسران پیامبر ﷺ اختصاص داده اند ترجیح داده است:

قالت أم سلمة: نزلت هذه الآية في بيتي؛ فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم عليا وفاطمة و حسنا و حسينا فدخل معهم تحت كساء خيبري، وقال: «هؤلاء أهل بيتي، وقرأ الآية، وقال اللهم أذهب عنهم الرجس و طهرهم تطهيرا، قالت أم سلمة: فقلت: وأنا يا رسول الله، فقال: أنت من أزواج النبي صلى الله عليه وسلم وأنت إلى خير» و الجمهور على هذا، وقال ابن عباس وغيره: أهل

البیت: أزواجه خاصة، والجمهور علی ما تقدم... (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۳۴۷)

۵-۱-۷- مفهوم ومصداق «اهل البیت» در تفسیر الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، سیوطی (۹۱۱ق)

در الدر المنثور، ۲۲ روایت به طرق و اسناد مختلف در تفسیر بخش سوم آیه تطهیر: «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ» آمده است. در چهار روایت به نقل از عکرمه، ابن عباس و عروه، اهل بیت، همسران پیامبرند. از این چهار روایت دو روایت از عکروه نقل شده است. او در یک روایت برای اثبات این که اهل بیت تنها همسران پیامبراند با دیگران به احتجاج برخاسته و در روایت دوم محل نزول آیه تطهیر را منزل عایشه دانسته است.

در روایت دیگری از ابن عباس بدون تعیین مصداق و مفهوم اهل بیت به استناد برخی آیات که از گروه‌هایی مانند: أَصْحَابُ الْيَمِينِ، فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ، السَّابِقُونَ، شُعَبًا وَ قَبَائِلَ و اهل البیت سخن به میان آمده است، عظمت و جایگاه پیامبر ﷺ به عنوان برترین خلق خدا در بین این گروه‌ها و برترین بیت، تبیین شده است. (ر.ک: سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۹، ص ۱۹۸) در روایت چهارم از ابن عباس داستان حضور پیامبر ﷺ بر در خانه علی علیه السلام و تلاوت آیه تطهیر به مدت ۹ ماه آمده است.

در دو روایت از ابی حمراء به عنوان شاهد عینی در مدینه حضور پیامبر بر در خانه علی علیه السلام و تلاوت آیه تطهیر به مدت هشت ماه و شش ماه، بیان شده است. (ر.ک: همان، ج ۹، ص ۱۹۸)

در سه روایت از ابی سعید خدری، یک روایت از عائشه، یک روایت از وائل بن اسقع، یک روایت از سعد و یک روایت از انس، اهل بیت، پنج تن آل عبا (خمسه طیبه) تعیین شده‌اند.

در یکی از روایات ابی سعید خدری، حضور پیامبر ﷺ بر در خانه علی و تلاوت آیه تطهیر، به مدت چهل صبح، به همراه دعای پیامبر ﷺ در حق آنان که فرمود: «انا سلم لمن سالمتم و حرب لمن حاربتم» آمده است. (ر.ک: همان، ج ۵، ص ۱۹۹)

در روایت عائشه به حضور حسن علیه السلام، حسین علیه السلام و علی علیه السلام در زیر عبای منقوش از موی سیاه اشاره شده است ولی نامی از حضرت فاطمه علیها السلام به میان نیامده است: «عن عائشة رضی الله عنها قالت خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم غداة و عليه مرط من شعراسود ف جاء الحسن والحسين رضی الله عنهما فأدخلهما معه ثم جاء علی فادخله معه ثم قال إِنَّمَا يَرِيدُ اللهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً (همان، ج ۵، ص ۱۹۹)

در روایتی از قتاده از جایگاه والای اهل بیت با عبارت هایی مانند: شجرة النبوة، موضع الرسالة، مختلف الملائكة، بيت الرحمة و معدن العلم، یاد شده است.

در روایتی از زید ابن ارقم آمده اهل بیت پیامبر کسانی اند که صدقه برآنان حرام شده است و آنان عبارتند از: آل علی، آل عقیل، آل جعفر و آل عباس. (رک: همان، ج ۹ ص ۱۹۹)

نتیجه گیری

مصدق و مفهوم اهل بیت در آیه تطهیر در بیشترین روایات تفسیری شیعه و اهل سنت، پنج تن آل عبا است. در روایات اندکی به نقل از عکرمه و مقاتل بن سلیمان، اهل بیت، همسران پیامبرند. اما چون شخصیت رجالی این اشخاص در نزد علمای رجال و مورخان، مخدوش است، این روایات قابل اعتماد نیستند.

در روایتی به نقل از زید بن ارقم، اهل بیت کسانی اند که صدقه برآنان حرام شده است و آنان خاندان عقیل، علی، جعفر و عباس اند. مضمون این روایت با قراین و سیاق آیه تطهیر و متن بسیاری از روایات متواتر دیگر منافات دارد که اهل بیت در آیه تطهیر تنها خمسه طیبه هستند.

در روایات تفسیری شیعه، در آیه تطهیر، خمسه طیبه براساس تنزیل و نه تن از سایر امامان معصوم که در زمان نزول آیه، حضور ظاهری نداشتند براساس تأویل، مصداق اهل بیت هستند و دیگران از این امتیاز ویژه و مقام والای عصمت، بهره ای ندارند.

در بین تفاسیر روایی شیعه مورد بررسی، تنها مقاتل بن سلیمان است که در تفسیر کبیر، اهل بیت را در آیه تطهیر، همسران پیامبر صلی الله علیه و آله می داند و برای اثبات این ادعا دلیل

عقلی و نقلی ارائه نکرده است. شاید این موضوع برخلاف دیدگاه ایشان از سوی برخی راویان باشد یا طبق نقل‌هایی از ضعف اعتقاد ایشان در برخی مبانی فکری تشیع نشأت گرفته باشد.

منايع و مأخذ

١. قرآن كريم
٢. ابن حنبل، احمد (١٤١٤ق)، المسند، بيروت: دار الفكر.
٣. ابن عطية (٥٤٢ق)، المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، محقق: محمد، عبد السلام عبد الشافي، بيروت، دار الكتب العلمية.
٤. ابن فارس، احمد (١٤٠٤ق)، معجم المقائيس اللغة، بيروت، دار الجيل.
٥. ابن ابي حاتم، عبد الرحمن بن محمد (١٤١٩ق)، تفسير القرآن العظيم، محقق: طيب، اسعد محمد، عربستان، رياض، مكتبة نزار مصطفى الباز.
٦. بحراني، هاشم بن سليمان (١٤١٥ق)، البرهان في تفسير القرآن، ايران، قم، موسسة البعثة، قسم الدراسات الإسلامية.
٧. بخارى، محمد بن اسماعيل (١٤١٠ق)، صحيح البخارى، مصر، قاهره، وزارة الاوقاف.
٨. بروجردى، محمد ابراهيم (١٣٦٦)، تفسير جامع، ايران - تهران، كتابخانه صدر.
٩. تهرانى آقا بزرگ (١٤٠٨ق)، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ايران، قم، اسماعيليان و كتابخانه اسلاميه .
١٠. ثعالبى، عبد الرحمن بن محمد (١٤١٨ق)، تفسير الثعالبى المسمى بالجواهر الحسان فى تفسير القرآن، لبنان، بيروت، دار إحياء التراث العربى.
١١. ثعلبى، احمد بن محمد (١٤٢٢ق)، الكشف والبيان، بيروت، محقق: ابن عاشور، ابي محمد، دار احياء التراث العربى.
١٢. حسكاني، عبيد الله بن احمد (١٤١١). شواهد التنزيل لقواعد التفصيل، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامى.
١٣. حويزى، عبد على بن جمعه (١٤١٥ق)، تفسير نور الثقلين، ايران، قم، اسماعيليان.
١٤. ذهبى شمس الدين (١٤١٩ق)، تذكرة الحفاظ، بيروت، لبنان، دار الكتب العلمية.
١٥. راغب اصفهاني، حسين بن محمد (١٤١٢). مفردات الفاظ القرآن، بيروت: دار القلم.
١٦. زمخشري، محمود بن عمر (١٤٠٧ق)، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الأقاويل فى وجوه التأويل، لبنان، بيروت، دار الكتاب العربى.
١٧. سمرقندى، نصر بن محمد (١٤١٦ق)، تفسير السمرقندى المسمى بحر العلوم، محقق: عمروى عمر، لبنان، بيروت، دار الفكر.

۱۸. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ایران، قم، کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی.
۱۹. صفوی، محمدرضا (۱۳۸۸ش)، ترجمه قرآن بر اساس المیزان، ایران، قم، دفتر نشر معارف.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان، تهران: ناصر خسرو.
۲۱. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، لبنان، بیروت، دار المعرفة.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۳. فولادوند، محمدمهدی (۱۴۱۸ق)، ترجمه قرآن، ایران، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۲۴. فیومی، احمد بن محمد، (۱۴۱۴ق)، المصباح المنیر، ایران، قم، مؤسسه دار الهجرة.
۲۵. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۵ق)، تفسیر الصافی، ایران - تهران، مکتبه الصدر.
۲۶. قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳ش)، تفسیر القمی، محقق: موسوی جزایری، طیب ایران - قم، دار الکتاب.
۲۷. کاشانی، محمد بن مرتضی (۱۴۱۰ق)، تفسیر المعین، ایران - قم.
۲۸. کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰ق)، تفسیر فرات الکوفی، محقق: کاظم محمد، ایران، تهران، وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي، مؤسسة الطبع والنشر.
۲۹. محمد زکی محمد خضر (۱۴۲۶ق)، معجم کلمات القرآن الکریم، (المکتبه الشاملة).
۳۰. مسلم بن حجاج (۱۴۱۲ق)، صحیح مسلم، مصحح: عبدالباقی، محمد فؤاد، مصر، قاهره، دار الحدیث.
۳۱. معرفت، محمدهادی (۱۴۱۸ق)، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ایران، مشهد، الجامعة الرضوية للعلوم الإسلامية.
۳۲. مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۴۲۳ق)، تفسیر (کبیر)، محقق: شحاته، عبدالله محمود، لبنان - بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۳۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳ش)، ترجمه قرآن، ایران، قم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.

مقالات:

شایسته نژاد، علی اکبر، (۱۳۸۷)، «تفسیر مقاتل بن سلیمان و جایگاه آن»، دوفصلنامه
مطالعات قرآن و حدیث، دوره ۲ شماره، ص ۹۵-۱۲۳